

۱۳۷۸/۲۹/۱
۹۵۱۱۲۸

پیرامون انقلاب اسلامی ایران

تحلیلی جامعه‌شناختی - تاریخی،

پیرامون انقلاب اسلامی ایران

(درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر)

تألیف:

علیرضا صحرایی

سرشناسه	: صحرائی، علیرضا، ۱۳۵۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: تحلیلی جامعه‌شناختی - تاریخی پیرامون انقلاب اسلامی ایران / تألیف: علیرضا صحرائی.
مشخصات نشر	: تهران: خرسندی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۲۷۶ ص
شابک	: 978-600-114-120-1
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: جامعه‌شناسی سیاسی -- ایران
موضوع	: ایران -- تاریخ -- انقلاب اسلامی، ۱۳۵۷ -- علل
موضوع	: ایران -- سیاست و حکومت -- ۱۳۰۴-۱۳۵۷
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۵ ۳ص / DSR1551
رده‌بندی دی‌سی	: ۹۵۵/۰۸۳
شماره کتبشناسی ملی	: ۲۱۴۱۷۳۲

انتشارات خرسندی

خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، خیابان لباف بزرگ، نرسیده به خیابان دانشگاه،

پلاک ۱۷۴، تهران

تلفن ۵-۶۶۹۷۱۰۳۴ و ۵-۴۹۰۵۰۰۰

فروشگاه شماره ۱: دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تلفن: ۶۶۴۱۰۲۰۳

فروشگاه شماره ۲: میدان انقلاب، خ منیری جاوید (اردیبهشت)، پلاک ۹۱، تلفن: ۶۶۹۵۰۷۵۹

فروشگاه شماره ۳: خ انقلاب، نرسیده به میدان فردوسی، کوچه شهید براتی، دانشگاه آزاد،

طبقه زیرین (قسمت کتابفروشی): ۶۶۷۵۵۹۱۰

پست الکترونیک: Khorsandy.pub@gmail.com

سایت اینترنتی: www.Khorsandypub.com

تحلیلی جامعه‌شناختی - تاریخی پیرامون انقلاب اسلامی ایران

تألیف: علیرضا صحرائی

چاپ سوم: ۱۳۹۵ - تیراز: ۲۰۰ جلد - قیمت: ۲۰۰۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-114-120-1

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۱۴-۱۲۰-۱

فهرست مطالب

مقدمه	۹
بخش نخست: مبانی نظری	
فصل اول: مطالعات موجود، رامن علل وقوع انقلاب اسلامی ایران	۱۹
فصل دوم: چارچوب نظری	۳۳
بخش دوم: ساختارها و تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در ایران از قرن ۱۹ تا انقلاب اسلامی	
فصل سوم: ساختارها و تحولات اقتصادی ایران	۶۹
فصل چهارم: ساختارها و تحولات اجتماعی ایران	۱۱۰
فصل پنجم: ساختارها و تحولات سیاسی ایران	۱۵۸
بخش سوم: جنبش‌ها و انقلابات در ایران: تطبیق با «نظریه برینگتون مور»	
فصل ششم: زمینه‌ها، عوامل و سرشت جنبش‌ها و انقلابات ایران	۹۳
فصل هفتم: تطبیق نظریه مور با جنبش‌ها و انقلابات ایران (به ویژه جنبش ضد سلطنتی و انقلاب اسلامی)	۲۲۵
وآپسین گفتار؛ خلاصه و برخی نتایج	۲۵۹
منابع و مأخذ	۲۶۵

فهرست جداول و نمودارها

جدول شماره ۱: تجزیه و تحلیل مطالعات موردی برینگتون مور	۶۱
نمودار شماره ۱: انقلاب بورژوا - دموکراتیک	۶۲
نمودار شماره ۲: انقلاب از بالا	۶۳
نمودار شماره ۳: انقلاب دهقانی	۶۳

مقدمه

مطالعه انقلاب‌های سیاسی و اجتماعی از مهم‌ترین حوزه‌های پژوهشی و علوم اجتماعی محسوب می‌شود. و از آنجا که انقلاب‌ها به ندرت رخ می‌دهند وقوع آنها زمینه مناسبی برای انجام تحقیقات علمی، طرح و آزمون فرضیه‌ها، آزمون تجربی نظریه‌های موجود و ارائه نظریه‌های جدید به وجود می‌آورد. تا چند دهه پیش توجه نظریه‌پردازان انقلاب معطوف به مطالعه انقلاب‌های کبیر - فرانسه، روسیه و چین - بود اما در دهه‌های اخیر و به ویژه از اواخر دهه ۱۹۷۰ میلادی به بعد و با پیروزی انقلاب اسلامی مطالعات در خصوص انقلاب‌ها نیز عمق بیشتری پیدا کرد. خیزش گسترده مردمی در سال ۵۷-۱۳۵۶ (۷۹-۱۹۷۸) که با شکست استبداد پهلوی و انقلاب اسلامی در ایران و تشکیل جمهوری اسلامی منجر شد، به کانون توجه بسیاری از دانش پژوهان و اندیشمندان علوم اجتماعی و علوم سیاسی تبدیل گردید.

علی‌رغم وسعت تلاش‌های علمی برای نظریه‌پردازی در مورد انقلاب که علی‌القاعده باید به پیش‌بینی پذیری این پدیده منتهی می‌شود، کمتر کسی قبل از شروع ناآرامی‌های منتهی به انقلاب اسلامی و حتی تا مدتها پس از آن، امکانی را تصور کرد که نظام پادشاهی و حتی امکان ایجاد تزلزل در «جزیره ثبات» خاندان پهلوی را پیش‌بینی می‌کرد. به واقع وقوع انقلاب در ایران تقریباً همه ناظران، از روزنامه‌نگاران و سیاستمداران تا ایران‌شناسان، پژوهشگران و نظریه‌پردازان انقلاب را شگفتانگیز کرد.

تقریباً بلافاصله پس از پیروزی انقلاب اسلامی ارائه تحلیل‌های مختلف از آن آغاز شد و اکنون که قریب به سه دهه از آن زمان می‌گذرد، حجم مقالات و کتاب‌هایی که در مورد علل وقوع انقلاب و ماهیت آن به رشته تحریر در آمده‌اند، به حد قابل ملاحظه‌ای رسیده است. هرچند که هنوز در میان پژوهشگران در این زمینه اختلاف نظر اساسی وجود دارد و نظریه‌پردازی‌های خاصی (ad hoc) که برای انقلاب ایران مطرح

شده‌اند، تبیین کننده همه ابعاد انقلاب نیستند، اما انقلاب اسلامی در تعدیل نظرات نظریه‌پردازان و نیز ارائه تلاش‌های نظری جدید نقش عمده‌ای داشته است.

در میان انبوه تحلیل‌های موجود درباره انقلاب اسلامی، نوشته‌هایی به چشم می‌خورد که به تطبیق نظریات انقلاب با واقعیت انقلاب اسلامی ایران می‌پردازند. در میان این کاربست‌ها (applications) و تطبیق‌ها (comparatives) جای کاربست و تطبیق دیدگاه‌های ساختاری - تاریخی و نظریه‌های مرتبط با آن (خصوصاً کاربست نظریه برینگتون مور که در رأس این دیدگاه می‌باشد) خالی دیده می‌شود، به ویژه جای خالی نظریه‌هایی که بر نقش ساختارهای کلان و دیرپای اقتصادی - اجتماعی در انقلاب اسلامی تأکید می‌کنند، احساس می‌شود.

برخون مور انقلاب را مترادف با تحولات بنیادی در ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی می‌داند و آن را نقطه عطفی در ورود جوامع به دوران جدید تلقی می‌کند. مور در مورد انقلاب خود کم و بیش به همه ابعاد پدیده انقلاب شامل زمینه‌های تاریخی، علل و عوامل، بلافاصله، نریند و بالاخره آثار پیامدهای انقلابات می‌پردازد، اما از آنجا که انقلاب را از منظر جایگاه و نقشی که در تحولات دوران مدرن (نوسازی) ایفا می‌کند مورد توجه قرار داده است نظریه او را بیشتر می‌توان به عنوان نظریه ای در باب سرشت و پیامد انقلاب‌ها دانست و کمتر به عنوان نظریه‌ای در مورد علل وقوع انقلاب‌ها. از نظر وی، نوع انقلاب‌ها از یک سو به ویژگی‌های ساختار اجتماعی و خصوصاً ویژگی‌های طبقات اجتماعی و در عین حال الگوی انباشت سرمایه بستگی داشته و از سوی دیگر تعیین‌کننده مسیر توسعه و نوآزمایی در کشورهای بوده است که تجربه انقلاب داشته‌اند. در مورد مسأله اول، مور به ویژگی‌های طبقات زمیندار، دهقان، تجار و دربار و رابطه آنها با یکدیگر به عنوان عوامل تعیین‌کننده در نریند وقوع یا عدم وقوع انقلابات اجتماعی و همچنین نوع انقلابات اشاره می‌کند. و در هر یک به میزان تخریب نظام اجتماعی قدیم و نتایج حاصل از این تخریب به عنوان عامل عمده در سیر تحولات بعدی در هر یک از جوامع مورد مطالعه اشاره می‌کند. در این راستا وی سه نوع انقلاب را از یکدیگر متمایز می‌سازد: الف) انقلاب‌های بورژوا - دموکراتیک، ب) انقلاب‌های فاشیستی (از بالا)، ج) انقلاب‌های کمونیستی (دهقانی).

سؤال اساسی که در این کتاب مطرح می‌شود این است که انقلاب اسلامی ایران با کدام یک از مدل‌های سه گانه انقلابات اجتماعی مورد نظر «برینگتون مور» مطابقت دارد؟ به عبارت دیگر آیا می‌توان از نظریه مور برای فهم و توضیح جنبه‌هایی از

انقلاب اسلامی ایران استفاده کرد و این نظریه را چگونه و در چه ابعادی می‌توان با انقلاب اسلامی ایران تطبیق داد؟

سؤال اصلی فوق را می‌توان چنین تجزیه کرد: آیا انقلاب اسلامی ایران از نوع انقلابات بورژوا - دموکراتیک بود؟ آیا انقلاب ایران از نوع انقلابات از بالا بود؟ آیا انقلاب اسلامی در ایران از نوع انقلابات دهقانی بود؟ و نهایتاً اینکه: اگر انقلاب اسلامی ایران با هیچ یک از این الگوها انطباقی ندارد، آیا باز هم نظریه مور می‌تواند در فهم جنبه‌هایی از انقلاب ایران به ما کمک کند؟ به عبارتی دیگر کدام بخش از نظریه مور قابل تطبیق با انقلاب اسلامی ایران است؟

بر اساس پرسش‌های فوق، فرضیه‌های کتاب بدین صورت مطرح می‌شوند:

۱- انقلاب اسلامی ایران با مدل کلاسیک انقلاب بورژوا - دموکراتیک انطباق کامل

ندارد.

۲- انقلاب اسلامی ایران با مدل کلاسیک انقلاب از بالا انطباق کامل ندارد.

۳- انقلاب اسلامی ایران با مدل کلاسیک انقلاب دهقانی انطباق کامل ندارد.

۴- انقلاب اسلامی ایران گرچه از نظر بنیادها با عامل اصلی شکل‌گیری انقلابات

مورد نظر «برینگتون مور» - یسی نقش تعیین‌کننده ویژگی‌های طبقات اجتماعی و همچنین الگوی انباشت سرمایه - اندیشه‌های طبقت دارد و از آن تبعیت می‌کند، اما از نظر شکل، جهت‌گیری و پیامدهای آن - متفاوت است. تفاوت فوق در عواملی نظیر ویژگی‌های ساختار اقتصادی - اجتماعی مابین سرمایه‌داری ایران و همچنین فرایند انباشت سرمایه، شکل کشاورزی تجاری، ویژگی‌های دین و طبقات اجتماعی و بالاخره نقش عوامل فرهنگی - ایدئولوژیکی (که اصولاً در نظر مور آثار نهاده شده‌اند) ریشه دارد. در اینجا نیز نباید فراموش کرد که ما در کاربست نظریه مور برای بررسی و فهم انقلاب اسلامی بیش از آنکه به توضیح علل وقوع این انقلاب نظر داشته باشیم، به توضیح ویژگی‌ها، سرشت و پیامدهای این انقلاب نظر داریم. به علاوه، تنها این کتاب بر نقش عوامل ساختاری - تاریخی مورد نظر مور به معنای رد و تقیید سایر عوامل و علل مؤثر بر وقوع، سرشت و پیامدهای انقلاب اسلامی نیست. به عبارت دیگر ادعای ما این نیست که تمامی ابعاد و ویژگی‌های مربوط به سرشت و پیامدهای انقلاب اسلامی با نظریه مور قابل توضیح است، بلکه می‌خواهیم با استفاده از دیدگاه مور برخی از ابعاد و زوایای مغفول‌تر مانده انقلاب را در معرض بررسی و شناسایی قرار دهیم.

اهمیت این مطالعه از آن جهت است که:

اولاً، علیرغم مطالعات و نظریات متنوع پیرامون انقلاب اسلامی، هنوز ابعاد و زوایایی از این انقلاب، به ویژه تأثیر زمینه‌های آن در سرشت، ویژگی‌ها و پیامدهای آن مورد مطالعه کافی قرار نگرفته است. یکی از دلایلی که می‌تواند رجوع به نظریه مور را برای بررسی سرشت و پیامد انقلاب اسلامی توجیه کند، این است که این انقلاب چه از لحاظ زمینه‌ها و بنیادهای فرهنگی، ایدئولوژیکی و گفتاری و چه از لحاظ جهت‌گیریها و پیامدها، گاه از سوی برخی از صاحب‌نظران به عنوان واکنشی به نوسازی غرب گرایانه تلقی شده است. (۱) بر این اساس، صرفنظر از درستی و نادرستی این دیدگاهها، انقلاب اسلامی ایران را می‌توان از منظر مقوله‌ی نوسازی نیز مطالعه کرد. مضافاً اینکه، این پیش‌پیش به نقش ساختارهای کلان اجتماعی، اقتصادی و روند تحولات تاریخی در انقلاب اسلام می‌پردازد.

ثانیاً، انطباق نظریه مور به عنوان یک نظریه پیچیده و چندوجهی با انقلاب ایران، علاوه بر اینکه می‌تواند برای گشایش‌ها و زوایای ناشناخته انقلاب ایران را روشن سازد، می‌تواند این نظریه را نیز در معرض ارزیابی و نقادی قرار دهد و یک نظریه مطرح در باب انقلابات اجتماعی را بر اساس تجربه انقلاب اسلامی ایران مورد ارزیابی قرار دهد. ثالثاً، با کاربری این نظریه در زمینه‌های دیگر بر انقلاب ایران و تعمق نظری و تفکر در این باب، شرایط تئوریک لازم برای بحث و پرداختن نظریه‌ای که بتواند انقلاب اسلامی ایران را تحلیل و تبیین نماید، حاصل می‌گردد.

* *

درخصوص روش انجام تحقیق در این نوشته باید سه روضه را از یکدیگر متمایز نمود:

الف - روش جمع‌آوری و نوع داده‌ها: نوع داده‌ها، تاریخی است. این نوع داده‌ها عمدتاً داده‌های کیفی است که در سطح مشاهده‌ی فردی گزارش شده است. به عبارت دیگر، داده‌های تاریخی شرح و توصیف عمل عاملین اجتماعی و یا گروه‌هاست که در ذهنیت مورخ سازمان یافته است و اطلاعات دست اول محسوب می‌شود. بخشهایی از این داده‌ها، توسط تحلیلگران تاریخ و یا محققان علوم اجتماعی در جهت بررسی واقعیت‌های منتج‌ای چون شاخص‌های جمعیتی، اقتصادی، ساخت سیاسی و نظایر اینها، بازسازی شده‌اند که نسبت به نوع اول اطلاعات می‌توان به عنوان اطلاعات دست دوم

یاد کرد. از این رو روش جمع‌آوری اطلاعات به شیوه‌ی کتابخانه‌ای یعنی استفاده از مدارک مکتوب است که تحلیل جامعه‌شناختی خواهند شد.

ب - نوع نگرش: در این پژوهش سعی داشته‌ایم با استفاده از ترکیبی از رهیافت و دیدگاه‌های جامعه‌شناسی تاریخی و همچنین تبیین ساختاری به بررسی این مسأله بپردازیم. بدین معنا که علل ساختاری بلندمدت و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی را مورد مطالعه قرار می‌دهیم و از سوی دیگر با یک مطالعه‌ی تاریخی و فرآیندهای تغییر و تحول ساختارها و عوامل بیرونی و درونی مؤثر بر این تغییر و تحولات را در طول تاریخ جامعه ایران نشان خواهیم داد.

ج - روش: آزمین فرضیه‌ها: به تناسب مطالب ارائه شده که جنبه تاریخی دارد، از روش تاریخی بهره‌مند شدیم. تحلیل تاریخی همراه با مقایسه و توصیف استفاده خواهد شد. از آنجا که موضوع مورد بررسی «انقلاب اسلامی و تبیین آن است، خواه ناخواه روش ما روش «تاریخی-تفریدی» می‌باشد. تحقیق تاریخی از نظر دقت و اجرا و اعتبار استنتاج‌ها یکی از دشوارترین روش‌های تحقیق است. (۲)

تجزیه و تحلیل و تحقیق تاریخی از دسته‌ی تحقیقاتی است که بر موضوعی معین که در گذشته و در یک مقطع زمانی مشخص اتفاق افتاده است، صورت می‌گیرد. تلاش محقق در روش تحقیق تاریخی بر آن است که حقایق گذشته را، از طریق جمع‌آوری اطلاعات، ارزشیابی و بررسی صحت و استنباط اطلاعات، ترکیب دلایل مستدل و تجزیه و تحلیل آنها به صورتی منظم و عینی ارائه کند و نتایج پژوهشی قابل دفاعی را در ارتباط با فرض‌های ویژه تحقیق نتیجه بگیرد. (۳) به عبارت دیگر تحقیق تاریخی شامل مطالعه، درک و شرح رویدادهای گذشته است. هر مطالعه تاریخی، رسیدن به نتایجی مربوط به علل، تأثیرات یا روند رویدادهای گذشته است که ممکن است به روشن کردن رویدادهای کنونی و پیش‌بینی وقایع آینده کمک کند. در حالی که غالباً تحقیقات تاریخی کمتر از انواع دیگر تحقیقات انجام می‌شوند. مراحل اجرای یک مطالعه‌ی تاریخی معمولاً مانند سایر انواع تحقیق است. یک مطالعه تاریخی همانند یک مطالعه تجربی باید مبتنی بر یک فرضیه باشد، در غیر این صورت تحقیق به یک جستجوی بی‌هدف تبدیل می‌شود. در این راستا محقق بر آن است که واقعیت‌های گذشته را از طریق تبیین فرضیه‌های آگاهانه و تعیین معیارها و شاخص‌های مناسب برای اندازه‌گیری متغیرها، به جمع‌آوری اطلاعات بپردازد و با بررسی صحت و سقم این اطلاعات، ترکیب دلایل مستند و تجزیه و تحلیل آنها به صورت منظم و عینی

ارائه کند و نتیجه‌های تحقیقی قابل دفاعی در رابطه با فرضیه‌ها و سؤال‌های تحقیق بدست آورد. به طور خلاصه اهداف تحقیق تاریخی عبارتند از:

- ۱- مطالعه در تاریخ تطور ملل و وقایع گذشته، یعنی مطالعه در چگونگی وقایع گذشته به منظور آشنایی با روال زندگی انسان‌های گذشته.
- ۲- مطالعه تطبیقی و مقایسه‌ای (۴) وقایع تاریخ، یعنی از طریق مقایسه حوادث تاریخی بی به یکسانی امور وقایع تاریخی ببریم. یکی از هدف‌های بزرگ تاریخ شناسان دریافت و شناخت این نظم تاریخی و یا تکرار تاریخی است. (۵)
- ۳- مطالعه در علیت وقایع گذشته، یعنی کشف علل و دلایل حدوث و وقوع وقایع تاریخی. این جنبه از مطالعات تاریخی محرک اساسی و اصلی پژوهش تمایلات و ارزش‌های مورخ در دستیابی به حقایق گذشته است. این تمایلات چیزی جز علاقه به واقعیت نیست. هنر آرزوی اطلاع از آنچه که در گذشته اتفاق افتاده است. به طور کلی، فهم و درک عمیق از پدیده‌ها از طریق روش تاریخی میسر است زیرا وضع فعلی هر چیز معلول وضع تاریخی است و برای پیدایی علت وضع موجود باید گذشته را مورد مطالعه قرار داد. با توجه به عوامل مختلفی که در پدیده‌های اجتماعی ممکن است نقش داشته باشند این روش می‌تواند ما را به سرچشمه پدیده‌ها و علل آن برساند. بنابراین روش تاریخی، روش اصلی مطالعه علم سیاست است و حاصل آن نیز ارائه نوعی اطلاعات برای علم است.

این نوشتار در سه بخش تهیه شده است. در بخش اول تلاش خواهد شد یک چهارچوب نظری مناسب - که در واقع بیان نظریه‌ی برینگتون مور می‌باشد - برای مطالعات بعدی فراهم گردد. این بخش شامل دو فصل خواهد بود. در فصل اول با مروری بر مطالعات موجود پیرامون انقلاب اسلامی ایران، کمبودها و نارسایی‌های تاریخی - ساختاری برای توضیح این انقلاب نشان داده خواهد شد. در فصل دوم با ارائه نظریه‌ی برینگتون مور، چهارچوب نظری مورد نیاز برای چنین مطالعه‌ای تنظیم خواهد شد.

در بخش دوم تلاش ما شناسایی ساختارها و تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران خواهد بود. این بخش را براساس دسته‌بندی ساختارهای فوق به سه فصل تقسیم می‌کنیم و در هر فصل، یکی از ساختارها را - به ترتیب ساختار اقتصادی، اجتماعی و

سیاسی - با در نظر گرفتن مفاهیم و متغیرهای مورد نظر عبور در دوره‌ی مطالعه‌ی خود بررسی می‌کنیم.

بخش سوم به تجزیه و تحلیل دستاوردهای دو بخش پیشین و ارائه نتایج پژوهش تعلق دارد. این بخش شامل دو فصل است. در فصل نخست، تعامل ساختارها و تحولات پیشین را در قالب جنبش‌ها و انقلابات در ایران و به‌ویژه انقلاب اسلامی جمع‌بندی می‌کنیم. در فصل دوم به تطبیق انقلابات و جنبش‌های سیاسی در ایران و خصوصاً جنبش ضد سلطنتی و انقلاب اسلامی با نظریه مور می‌پردازیم. سرانجام در گفتار پایانی، خلاصه مباحث کتاب، دستاوردهای روش‌شناختی، نظری و... مطرح می‌شود.

پی‌نوشت‌های مقدمه

- ۱) برای نمونه رجوع کنید به
- حسین بشیریه، دیدگاه بر جامعه‌شناسی سیاسی دوره جمهوری اسلامی، (تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۱).
- مهرزاد بروجردی، روشنفکران ایرانی و غرب، ترجمه جمشید شیرازی، (تهران: فروزان‌فر، ۱۳۷۷).
- افسانه نجم‌آبادی، «بازگشت به اسلام: از حریصم به نظم اخلاقی»، ترجمه عباس کشاورز شگری، پژوهشنامه متین، سال اول، شماره اول، (زمستان ۱۳۷۷).
- Hussein Bashirich; State and Revolution in Iran: 1979-1982; (London: Croom Helm), 1984.
- ۲) علیرضا سنجابی، روش‌شناسی در علم سیاست و رابطه بین الملل، (تهران: قومس، ۱۳۸۴)، ص ۴۶۳.
- ۳) ابوالقاسم طاهری، روش تحقیق در علوم سیاسی، (تهران: نشر قومس، چ چهارم، ۱۳۸۲)، ص ۱۳۴.
- ۴) رک به: دیوید مارش و جری استوکر، روش و نظریه در علوم سیاسی، ترجمه امیرمحمدحاجی یوسفی، (تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۸)، فصل پنجم.
- ۵) بهروز نبوی، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم اجتماعی، (تهران: فروزان‌فر، ۱۳۷۷)، ص ۵۳.